

Willem van Leusden, topograaf en surrealist (1886-1974)

Ad J. de Jong

Onder deze titel liep er van 7 september tot 23 oktober 1983 een tentoonstelling in wat toen nog heette het Streekmuseum te Rhenen.

In december 1998 kocht het museum op de Veiling Van Gendt te Amsterdam voor f 360 een grote ets (64.5 x 40 cm) van de Utrechtse kunstenaar met op de voorgrond de Doelenwal en daarachter de Cuneratoren.

Enkele jaren geleden werd door mij dezelfde 'ets' aangekocht, gesigneerd door W. van Leusden, afdruk 38/125. 'Ets', omdat ons verenigingslid Ton van Drunen op mijn verzoek onlangs het exemplaar aanwezig in museum Het Rondeel onderzocht omdat ik benieuwd was naar het afdruknummer hiervan. Hij vond echter geen nummer maar op de 'ets' stond bovenaan Caramelli & Tessario en dacht dat het mogelijk een litho was mede gezien het nogal grote formaat. Daarom werd mijn eigen exemplaar aan een nadere studie onderworpen en werd vastgesteld dat de naam van de drukker mogelijk gecamoufleerd is om de afdruk op een echte ets te laten lijken. Dit even terzijde en het staat los van het feit dat Willem van Leusden wel degelijk een dergelijke ets heeft gemaakt.

Wie was deze Willem van Leusden die het de moeite waard maakte in 1983 te Rhenen een tentoonstelling aan zijn werk te wijden?

Willem van Leusden werd op 25 september 1886 in Utrecht geboren. Zijn vader werkte als ambtenaar bij het Staats Spoor dat samen met onder andere

Cuneratoren te Rhenen (Ets, oorspronkelijk uit 1916; exemplaren in collecties Museum Het Rondeel en fam. De Jong)

Zelfportret (Olieverf/paneel 1913, 52 x 42,5 cm)

de Hollandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij samenging tot wat later de Nederlandse Spoorwegen ging heten. In de herinneringen van Van Leusden komt zijn moeder naar voren als een dominerende gestalte die op het gezin een sterk orthodox calvinistisch stempel drukte. Van de negen kinderen die uit het huwelijk van zijn ouders werden geboren, stierven er vijf al in het eerste levensjaar. Van de overgeblevenen trouwden de twee dochters beiden met een dominee. Hij had verder nog een oudere broer.

Al op jonge leeftijd vertoonde Van Leusden aanleg voor tekenen en schilderen. Zijn prestaties op school waren echter niet briljant. De schooldirecteur van de Utrechtse gemeentelijke HBS

ontdekte dat de kwaliteiten van zijn pupil op een ander vlak lagen. Hij zag er kans toe de ouders over te halen om hem een andere opleiding te laten volgen, namelijk aan een kunstnijverheidsschool.

Op achttienjarige leeftijd vervolgde Willem zijn opleiding aan de Haagse Kunstacademie, waar hij om vooruitzicht te hebben op een redelijk inkomen de Middelbare Akte Handtekenen behaalde.

Uit de vroegste periode is niet veel werk bewaard gebleven, ook niet uit de Haagse periode (1902-1906), maar een dertigtal schetsbladen die in deze jaren ontstonden bewijzen dat hij al vroeg over een vaardige hand beschikte.

De bladen zijn ontstaan in de omgeving van Utrecht, het Zuid-Hollandse polderland en het IJsselgebied rond Kampen. Molens, vaarten met schuiten, kerken en schilderachtige boomgroepen vormen een traditioneel bestand aan motieven. De techniek is gevarieerd, potlood- en pentekeningen overheersen; enkele bladen met experimenten in kleurkrijt, of op gekleurd papier.

Na het behalen van zijn akte volgde een stap die de artistieke loopbaan van Van Leusden in belangrijke mate bepaald heeft; hij ging naar de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten te Amsterdam. Van 1907 tot 1910 bezocht hij daar het avondonderwijs in de etsklas.

De etskunst kende in deze stad een rijke traditie. Na aanvankelijk als vrije kunstuiting op de achtergrond te zijn geraakt, was door de Nederlandse Etsclub de

etskunst tussen 1885 en 1895 op een hoog niveau gebracht.

Van die etskunst is vooral Maurits van der Valk op de volgende generatie etsers van invloed geweest. Hij had door met de sombere traditie van de Haagse School te breken de weg bereid naar een nuchtere, bijna zakelijke, visie op de natuur en de stad. Tot die jongere generatie behoorde ook de leermeester van Van Leusden: Pieter Dupont.

Dupont werkte aanvankelijk in de trant van Van der Valk, maar rond 1898 deed zich een belangrijke verandering in zijn werk voor, die verband hield met een reis naar Parijs. Hij kwam daar onder de indruk van de sociale misstanden en veranderde van thema. Gravures van werkpaarden langs de Seine moesten op indirecte wijze aan uitbuiting en wreedheid uitdrukking geven. Dit nieuwe thema bracht ook een andere techniek met zich mee; de schilderachtige etslijn week voor de harde lijn van de gravure.

Schedel (Ets 1908, 18 x 19,5 cm)

De etskunst onderwees Dupont echter nog in de trant van Van der Valk. Van Leusden voelde zich het meest door de etskunst aangetrokken en kan als de voortzetter van de traditie Van der Valk – Dupont beschouwd worden.

Er zijn diverse werkstukken uit de etsklas van Dupont bewaard gebleven, waaronder het portret van een oude man en een stierenkop. Dergelijke studies werden ‘naar de natuur’ gemaakt. Het model werd eerst getekend voordat men met het moeizame en langdurige werk aan de gravure begon. Een dergelijke voorstudie - van een pentekening - is van de zojuist genoemde ‘oude man’ bekend.

Al na een jaar etsklas, gaf Van Leusden zijn eerste zelfstandig vervaardigde ets uit: de *Schedel* (1908). Het gaat hierbij om een traditioneel motief dat in academische trant is uitgevoerd. Vanuit het huidige standpunt is het echter opmerkelijk dat de kunstenaar, die op latere leeftijd door de dood geobsedeerd werd, een dergelijk werkstuk in het begin van zijn grafisch oeuvre heeft gemaakt.

Een ets waarin men eveneens een prefiguratie van het latere werk heeft gezien is die van een *Knotwilg* (1909). Hans Redeker, redacteur beeldende kunst van NRC-Handelsblad, schrijft hierover: ‘Veel van de latere Van Leusden is in dit jeugdwerk al aanwezig: de romanticus, gefascineerd door het mysterieuze van een grillige natuur, door alles wat oud, verweerd en door de tijd getekend is, samen met de

graficus, bezeten door de techniek van Hercules Seghers. En het is niet te ver gezocht, daarin al iets te zien van de toekomstige surrealist, voor wie in heel deze mysterieuze wereld van alles wat oud, overwoekerd en getekend is, visioenen gaan opdoemen. Het is alsof hij er veel meer in zag dan een studie naar de natuur'. Ook het thema 'knotwilg' vormt op zichzelf een traditioneel motief; zowel Van der Valk als Dupont maakten vergelijkbare boomstudies. Het vroege etswerk draagt hetzelfde karakter als het schetsboek uit 1904. Veel schilderachtige plekjes in de natuur maar geleidelijk aan verschuift het accent naar etsen met als thema oude monumenten, kerken en kathedralen.

Van Leusden vestigde zich in het voorjaar van 1911 in Maarssen, waar hij op kamers woonde in het 17de eeuwse pand Overkerck (Zandpad 29). Al twee jaar eerder maakte hij in Maarssen een aantal etsen. Hij is daarna in Maarssen blijven wonen.

In 1912 ontvangt hij een koninklijke subsidie voor een studiereis, waarbij plaatsen met kathedralen als Brugge, Gent, Laon, Beauvais, Reims, Amiens, Parijs en Versailles worden aangedaan. Het idee om juist deze oude steden met hun middeleeuwse bouwwerken te bezoeken is kenmerkend voor Van Leusden. Er zijn een aantal voorstudies van de grote kathedraal-etsen bewaard gebleven. Van Leusdens fascinatie voor middeleeuwse architectuur kan echter niet verklaard worden uit zijn voorkeur voor de weergave van lichtreflecties. Vooral het verweerde van de langzaam verbrokkelende steenmassa's trok hem aan.

Een recensie uit 1916 gaat uitvoerig op dit punt in: 'Het bewegende, het brokkelige om het freem der Gotische kathedraal, de rijkdom der Gothiek, meer nog dan haar natuur, vermag Van Leusden in zijn kathedraal-studies uit te beelden. En dit element, het bewegende leven, heeft ook zijn aandacht in de natuur en het gebouw, met denzelfden liefdevollen, op het uiterst ingespannen blik, waaraan de kleinste kabbeling van het leven niet ontgaat. Natuur en architectuur zijn in zijn werk één voor zijne wijze van behandeling. Voor hem zijn de kathedralen als van uit het land verrezen wouden, door dezelfde stuwkracht opgegroeid, die in de natuur beweegt'.

De periode die volgde op de studiereis naar België en Frankrijk markeerde het begin van een nieuwe levensfase voor Van Leusden. In Maarssen namen de burgers hun hoed af voor de met een koninklijke subsidie onderscheiden kunstenaar.

Ook in zijn privéleven voltrokken zich ingrijpende veranderingen; in 1913 trad hij met Ine Haze in het huwelijk. Ine was erg muzikaal en werkte als muziklerares en medewerkster van de destijds bekende zangpedagoge Catharina van Rennes.

De verandering van Van Leusdens sociale positie werd onderstreept door een nieuwe woning. Hij betrok met zijn vrouw een grote, vrijstaande patriciërs woning aan de Diependaalsedijk, Mariënhof geheten.

Niet alleen sociaal-maatschappelijk maar ook in artistiek opzicht ligt rond 1913 een breekpunt; Van Leusden ging zich in toenemende op andere kunstvormen toeleggen. De artistieke ontwikkeling van de kunstenaar vormde tot 1913 een organisch geheel. Bescheiden etsjes in de zware trant van Dupont werden gevolgd door voornamelijk grote etsen, veelal in een wat fijnere, maar soms ook wat stijve, uitvoering. De studies van het natuur- en architectuurdetail werden gevolgd door complexere voorstellingen. In de grote kathedraal-etsen die het resultaat vormden van de studiereis werden nogmaals de reeds verworven vaardigheden toegepast en geperfectioneerd.

Na de voltooiing van deze serie moet de kunstenaar zich afgevraagd hebben op welke wijze hij een herhaling van het al beproefde zou kunnen vermijden. De oplossing vond hij in experimenten in de niet grafische technieken. Dit leverde hem echter in financieel opzicht onvoldoende op, terwijl door zijn nieuwe maatschappelijke status een aanvulling op de inkomsten uit docentschap wenselijk maakte. Hij ging zich daarom toeleggen op het vervaardigen van topografische grafiek; van 'handgrafiek' voor kenners en verzamelaars schakelde hij over naar 'wandgrafiek', in eerste plaats voor de leek bestemd.

Evenals veel andere kunstenaars was Willem van Leusden in het eerste decennium van de 20ste eeuw onder invloed geraakt van het werk van Van Gogh.

De reeds besproken ets van een Knotwilg (1909) werd gemaakt naar een voorstudie, die meer dan de ets de invloed van deze schilder verraadt. In hetzelfde jaar ontstond ook de ets Zonnebloemen. De zonnebloem werd sinds de Van Gogh tentoonstelling van 1892 - zonnebloemen waren rond 1900, als oppervlakkig decoratief motief - bijzonder populair.

Het meest sprekende voorbeeld van beïnvloeding door deze schilder is een pastel uit 1909 met heldere kleuren die in korte felle verftoetsen zijn opgebracht. Men noemde deze periode wel die van het luminisme. In 1909 werd in Amsterdam de eerste grote manifestatie gehouden van het Nederlandse luminisme, waar werk hing van kunstenaars die toen al enige tijd op een nieuwe benadering van het licht waren overgegaan. Hieronder bevonden zich onder meer Ferdinand Hart Nibbrig (schilderij van pontveer te Rhenen), Dirk Nijland, Jan Sluyters, Leo Gestel en Piet Mondriaan.

Zij gebruikten allen een pointillistische techniek, waarbij de verf in meestal kleine duidelijk onderscheiden verftoetsen werd opgebracht. Het is heel goed mogelijk dat Van Leusden de tentoonstelling heeft bezocht; hij volgde destijds immers de lessen aan de Amsterdamse academie.

Het luministische werk van Van Leusden moet omvangrijk zijn geweest, echter er zijn niet zoveel pastels of schilderijen bekend. Mogelijk is veel werk uit dit stadium van zijn artistieke ontwikkeling verloren gegaan. Het is in ieder geval onmiskenbaar dat het luminisme een sterke invloed uitoefende op de jonge kunstenaar.

Tussen 1909 en 1913 was er nog sprake van een evenwicht tussen grafiek en luministisch werk. In 1914 begon hij echter meer en meer aansluiting te zoeken bij meer vooruitstrevende kunstrichtingen van zijn tijd. Er ontstond echter een onoverbrugbare kloof tussen de grafische kunst en het overige werk. Rond 1915 vonden incidenteel pogingen plaats om in de etskunst ook abstraherend te werken. De toepassing van een kubistische werkwijze resulteerde in een curieus portret van de Maarssense groenteboer Hein Bos. Deze werd in een soort facetten-kubistische vorm geportretteerd.

In 1916 vindt een duidelijke koerswijziging van de kunstenaar plaats, die hem tot een nieuwe periode van bijna uitsluitend schilderen brengt. De stillevens die hij schildert doen aan Van Gogh en Cézanne denken. Wel blijkt hij in 1916 te experimenteren met linoleumsneden en er is ook een houtsnede van hem bekend. Alles in geometrische abstractie stijl. De motieven zijn vrouwenfiguren en religieuze scènes (kruisiging).

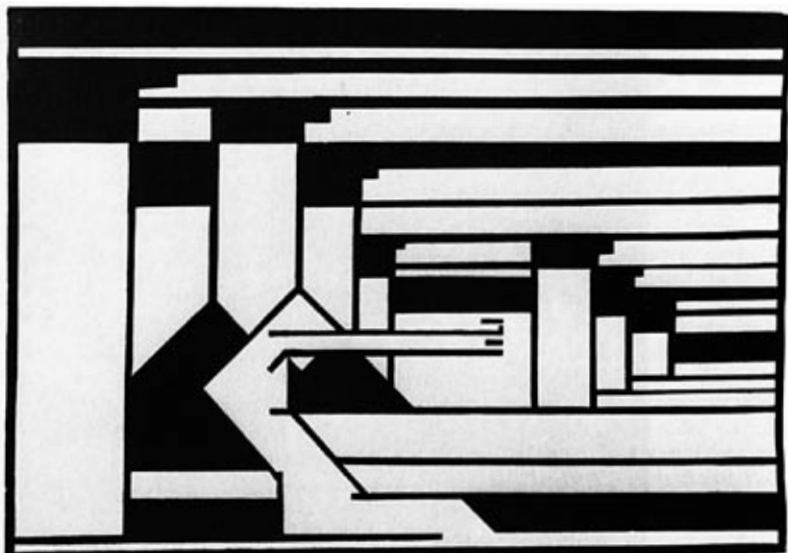

Portret van de Maarssense groenteboer Hein Bos
(Ets 1916, 21 x 28 cm)

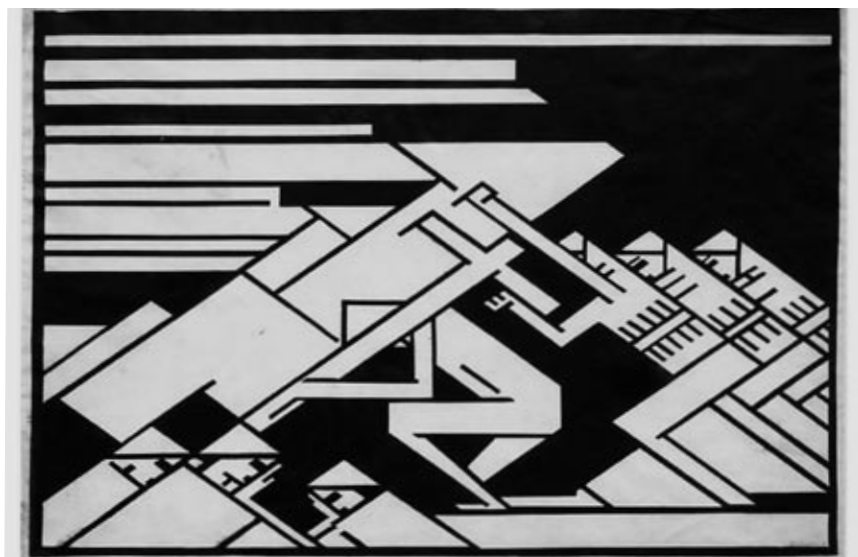
Hij vervaardigt in dat jaar onder andere twee pentekeningen in dezelfde stijl, die aan afdrucken van linoleum of houtsneden doen denken; het betreft hier de tekeningen *Priesteres* en *Kruisdraging*. Men rekent zijn stijl van werken uit die periode tot de Art Deco. Hij maakt in dat jaar een reeks van *Wajang*-tekeningen, waarin de invloed van het kubisme en het futurisme te herkennen is.

Tot vlak voor dat jaar bleef hij zijn oude romantisch-topografische werk als tekenaar en etser trouw. Zo stamt uit 1915 ook de ets *'Huis Oudaen'* in zijn bekende stijl, en eveneens uit 1916 een hele serie werken, in Utrecht, Maarssen, maar vooral in Groningen, de stad van de *Martinitoren*, ontstaan.

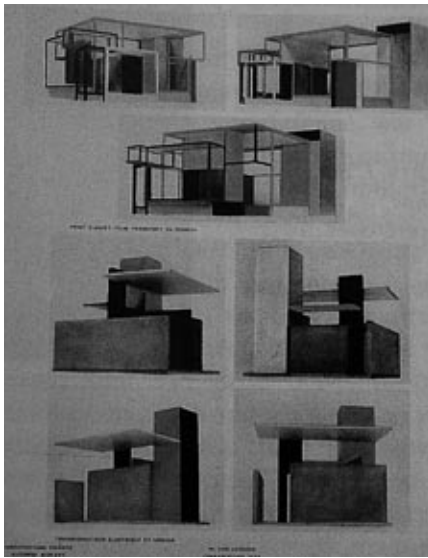
Het zijn deels grote tekeningen en daar-

Priesteres (Tekening inkt/papier 1919, 50 x 70 cm; collectie fam. De Jong)

Kruisdraging (Tekening inkt/papier 1919, 50 x 70 cm; collectie fam. De Jong)

Pagina uit: *L'Architecture Vivante* 1925
(Rijksdienst Beeldende Kunst in Den Haag)

uit ontwikkelde etsen, ditmaal vooral in droge naald, van het Utrechtse stadhuis, de Kloostergang van de Domkerk, de Grote Markt en de Martinitorren in Groningen, bekende torens in Amsterdam en de reeds aan het begin gemelde Cuneratoren in Rhenen.

Maar dan heeft hij zonder twijfel vóór 1919 al zijn eerste contacten met De Stijl gehad, zeker door zijn vriendschap met Gerrit Rietveld, de Utrechtse architect, die hij al eerder op de door hen tot nieuw leven gewekte Utrechtse Kunstkring had leren kennen. Gerrit Rietveld treedt in 1919 toe tot De Stijl.

Ook waren er contacten met Van Doesburg, Van der Leek en Mondriaan. Zo zijn tevens van Van Leusden kleur/vorm-constructies en maquettes van meubilair, huizen en gebouwen bekend. Hoewel zelf niet zozeer een architect en ontwerper,

zoals Rietveld, neemt hij toch in 1923 hoofdzakelijk met andere architecten van De Stijl deel aan een expositie in Parijs; deze wordt in 1924 in Parijs en Nancy herhaald.

Wanneer men, uitgaande van het bewaard gebleven materiaal, een balans tracht

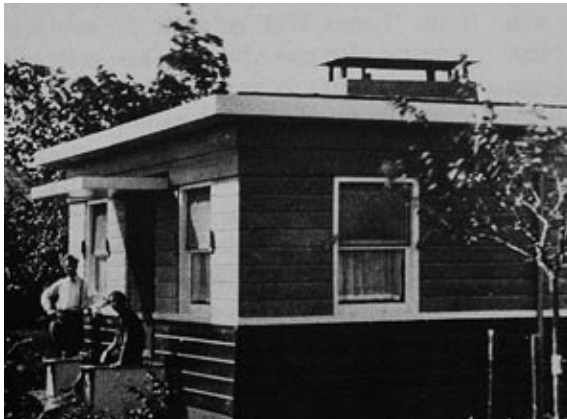

Foto met echtpaar Van Leusden voor hun 'De Stijl' - zomerhuis aan de Vecht 'LAGER-WAL'

op te maken van datgene, wat Van Leusden aan De Stijl heeft bijgedragen, dan moet men vaststellen, dat zijn ontwerpen slechts voor een klein deel tot concrete uitwerking zijn gekomen. Hoewel hij nooit officieel tot medewerker van De Stijl is verklaard heeft hij wel met veel medewerkers aan deze beweging contacten onderhouden. Wel verbouwde hij te Breukelerveen een voormalige directieket tot een

bewoonbaar zomerhuis in De Stijl, 'Lager Wal' geheten, waarvan bouwtekeningen en foto's uit 1935 bekend zijn.

Van Leusden zet omstreeks 1922 een punt achter het vervaardigen van topografisch etswerk en bedankt voor het lidmaatschap van de Vereniging voor Grafische kunsten. Met andere woorden: Van Leusden breekt (tijdelijk) met het traditionele en kiest voor de avant-garde.

Via constructivistische tendensen groeit hij uiteindelijk uit tot één van de meest toonaangevende surrealisten in Nederland, waarbij invloeden als van Salvador Dali kunnen worden herkend. Hij was een groot bewonderaar van Dali, die hem de weg wees uit het doodlopende slop waarin hij zich door het constructivisme beland zag.

In Nederland werkte in de jaren twintig Carel Willink, beïnvloed door Parijse surrealisten. Maar in Nederland waren het toch vooral de Utrechtse Johannes Moesman, Louis Wijmans en Willem Wagenaar die aan de basis stonden van het Nederlandse surrealisme. Zij ontmoetten elkaar omstreeks 1927 tijdens modetekenavonden aan de Burgeravondschool. Willem van Leusden was hier als docent aangesteld, maar in de praktijk kwam het neer op het houden van toezicht.

Deze 'leerlingen' hadden een andere visie op zaken en Van Leusden onderkende spoedig de mogelijkheden voor zijn eigen werk.

Willem van Leusden uit 1886 vormde in 1930, het jaar dat Dali met zijn 'paranoia'-theorie kwam, als leermeester een clubje met zijn leerlingen Johan Moesman uit 1909 en Willem Wagenaar, in 1907 geboren in Groningen.

Willem Wagenaar verdwijnt al gauw uit het zicht, in de ogen van Van Leusden een sympatieke, wilde, maar slordige vogel, die onvoldoende discipline opbracht om het ver te kunnen

Wolfgang Cordan, Essai over het Surrealisme (Amsterdam 1935); op de omslag een afbeelding van het olieverf schilderij uit 1932 Rencontre Mystique

brengen. Met Moesman is lange tijd een hartelijk contact blijven bestaan, echter deze raakte later wat verbitterd doordat men hem negeerde, met name nadat hij een schandaal veroorzaakte met zijn befaamde naakte vrouw op fiets. Voor het surrealistische werk van Van Leusden speelt Moesman echter verder nauwelijks een rol, zoals dat ook omgekeerd nauwelijks het geval is.

Willem van Leusden zou grote bekendheid verwerven met vele surrealistische tekeningen, etsen en olieverfschilderijen; hij overleed begin 1974 op 88-jarige leeftijd. Vele van zijn werken vonden hun weg naar particuliere verzamelingen, zoals ook de werken van Moesman en Willink.

Een aantal van zijn werken werd tentoongesteld in het gemeentemuseum in Rhenen in 1983, waaronder uit zijn topografische periode 'een vrij onbekende ets' van de Cuneratoren gezien vanaf de Doelenwal in Rhenen.

Dubbel zelfportret (Afbeelding uit: Tentoonstellingscatalogus Jubileum Haagse Kunstkring 1938; olieverfdoek 1937, 113 x 92 cm, Gemeentehuis Maarssen)

(Rijksdienst Beeldende Kunst in Den Haag)

Bronnen

1. Cordan, Wolfgang, *Surrealisme – Met een beschouwing over het werk van Willem van Leusden*, Amsterdam 1935.
2. Redeker, Hans, *Willem van Leusden*, uitg. Studio Spectrum, Antwerpen 1974.
3. Adelaar, Dick, en Jos van Asperen en Michiel Roding, *Willem van Leusden – Essays over een verhard romanticus*, Utrecht 1990.
4. Tentoonstellingscatalogus, *Willem van Leusden, topograaf en surrealist*, Rhenen 1983.